

Primo Levi
Ik spreek je aan

EEN AUTOBIOGRAFIE IN DIALOGEN

Vertaald uit het Italiaans door Leen Van Den Broucke

MEULENHOF

De vertaling van de losse citaten uit Levi's werk is van de hand van Maarten Asscher, Leen Van Den Broucke, Frida De Matteis-Vogels en Reinier Speelman.

ISBN 978-90-290-9208-1

ISBN 978-94-023-0942-3 (e-book)

NUR 320

Oorspronkelijke titel: *Io che vi parlo*

Omslagontwerp: Mijke Wondergem

Omslagbeeld: © 'Before the birds began to sing', David Grossmann

Auteursfoto: © Gianni Giansanti/Sygma/Corbis

Zetwerk: CeevanWee, Amsterdam

© 2016 Giulio Einaudi editore s.p.a., Torino

© 2017 Nederlandse vertaling Leen Van Den Broucke en Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Ik heb Primo Levi gekend,
voorwoord door Giovanni Tesio 7

Ik spreek je aan
Maandag 12 januari 17
Maandag 26 januari 59
Zondag 8 februari 95

Noten 135

Ik heb Primo Levi gekend

‘Een rustpunt voor een gesprek vinden vergt de inspanning van een bergbeklimmer.’

– OSIP MANDELSTAM, *Razgovor o Dante*
(Gesprek over Dante)

‘Heb jij al een plan de campagne?’ Die vraag werd mij gesteld in de studeerkamer van een appartement op de derde verdieping aan de corso Re Umberto 75, een van de fraaie boulevards van Turijn, op de middag van 12 januari 1987.

De vraagsteller was een van de zachtmoedigste schrijvers die de twintigste-eeuwse Italiaanse literatuur (en Italië zonder meer) heeft gekend, een van de betrouwbaarste Auschwitzgetuigen, een rechtschapen man, maar ook een lichamelijk en geestelijk beschadigd man, een held van het secularisme en de ratio, iemand die bleef twijfelen en vragen stellen, maar ook iemand die voor helderheid en verzet koos, een man van de daad en de daadkracht.

In zijn ruime, onopgesmukte studeerkamer in het huis dat ‘op veel andere herenhuizen uit het begin van de eeuw’ lijkt (zoals hij in een verhaal schreef dat in *L'altrui mestiere*¹ is opgenomen), stelde Primo Levi mij de meest voor de hand liggende vraag, die me desondanks verras-

te. Eerst ben ik u echter een verklaring schuldig: voor de voorspelbaarheid van de vraag en voor mijn verbazing toen ik hem die hoorde stellen.

Ik heb Primo Levi leren kennen toen ik *Is dit een mens* las, dat in 1967 bij Einaudi in de Coralli-reeks verscheen. Tien jaar later heb ik hem ook ontmoet, nadat ik er al bladerend in een schoolse bloemlezing, opgedragen aan Piëmontese schrijvers², achter was gekomen dat de passage die de redactie had uitgekozen volstrekt niet overeenkwam met wat ik me herinnerde van *Is dit een mens* in de editie die ik had gelezen. Toen ik ze naast elkaar legde, ontdekte ik dat er een vroegere tekst bestond dan de Einaudi-uitgave, in 1947 verschenen bij De Silva, een uitgeverij die in 1942 was opgericht door Franco Antonicelli, een spilfiguur van de Turijnse antifascistische beweging, en in 1949 weer was opgedoekt. Toen ik de De Silva-versie met de eerste Einaudi-uitgave uit 1958 vergeleek, die in de daaropvolgende drukken onveranderd bleef, bleek dat de verschillen niet gering waren, in aantal noch in aard. Dus scheidde ik moed (in Piëmont wordt dat *'bon bèch'* genoemd, een grote bek) en belde de schrijver, die niet aarzelde om me bij hem thuis uit te nodigen en me een schrift ter inzage gaf: een dik schoolschrift met olijfgroene kافت, waarmee ik de tekst van de toegevoegde fragmenten kon vergelijken. Zo kon ik mijn eerlijk gezegd wat onevenwichtige, niet bepaald vlekkeloze essay schrijven, dat desondanks vrij goed ontvangen werd.³ (Ik had geen rekening gehouden met de hoofdstukken die dankzij Silvio Ortona al verschenen waren in het communistische tijdschrift *L'Amico del Popolo*.) Later heb ik Levi vaker om opheldering gevraagd over verschillen tussen de versies. Hij liet me het schrift inkijken waar hij eigenhandig

bijna alle hoofdstukken van *Het respijt* in had uitgeschreven, en het – in die tijd, 1978 – net persklaar gemaakte, uitgetypte manuscript van *De kruissleutel*. Ik voelde me dan ook aangesproken toen hij ten tijde van de opkomst van de pc een artikel in *La Stampa* schreef, *De schrijver* (later opgenomen in de bundel *L'altrui mestiere*), waarin hij een 'bevriend literator' noemt die het verlies betreurt van de 'eделе vreugde van de filoloog, die via de achter-eenvolgende doorhalingen en correcties de route tracht te reconstrueren die voert tot de perfectie van *L'Infinito*', het beroemde gedicht van Leopardi.

Na dat eerste artikel volgden er meer. Eerst een 'kritisch portret' dat twee jaar later in het tijdschrift *Belfagor* verscheen, daarna flink wat recensies en interviews. Toen Primo Levi zijn dichtbundel *Ad ora incerta*⁴ wilde publiceren, vroeg hij me zelfs om raad bij het vinden van een andere geschikte uitgever – indertijd bevond uitgeverij Einaudi zich in een crisis en vond er een ware diaspora plaats; zo besloot Lalla Romano⁵ *Nei mari estremi* bij Mondadori te publiceren – en stapte uiteindelijk op mijn suggestie naar Garzanti over.

Levi was eenvoudig, bescheiden, tactvol en allervriendelijkst. Zelf was ik niet alleen gefascineerd door de precisie en uitdrukingskracht van zijn boeken, door zijn brede en gedetailleerde kennis en zijn opvallend goede geheugen, maar ook door zijn gastvrijheid en zijn speciale, onmiskenbare gave om veel te zeggen met weinig, maar juist gekozen woorden, terwijl in zijn werk ook een zweempje melancholie doorklinkt: de gave om tierlantijnen te vermijden en in zijn stijl uit te gaan van de weelderigheid van onopgesmukte taal, van de pure elegantie van het concrete woord.

Levi gekend hebben is ook: in zijn geschreven taal zijn stem, zijn spreektrant herkennen, die wars is van retoriek zonder flets te worden, die huiselijk en ongedwongen is maar ook bijna feestelijk, die uniform is van toon maar een eigen expressieve kracht bezit.

Tussen ons ontstond een band die verder ging dan zuivere beleefdheid. We gingen elkaar tutoyeren, en hij zette een paar bijzondere opdrachten in de boeken die hij me begon te sturen. Er ontstond tussen ons kortom een zekere vertrouwdheid, en bepaalde omstandigheden brachten me op het idee van gesprekken, dat ik aan Levi voorstelde op een moment waarop ik hem ergens uit meende te moeten redden. Ik had er geen helder doel mee voor ogen, maar volgde wel een belangrijke regel die Levi uitgebreid had beproefd en meer dan eens opgevoerd: 'Vertellen is een patent medicijn.'

In zijn *Autoritratto di Primo Levi*⁶ merkt Ferdinando Camon tegen Levi op, mogelijk denkend aan zijn eigen ervaringen, waar hij later een roman aan zou wijden: 'U bent niet depressief, u bent niet eens angstig.' Waarop de schrijver, kennelijk nieuwsgierig geworden door de onverwachte opmerking, antwoordt met een vraag: 'Haalt u dat uit mijn boeken of ziet u dat aan mijn manier van doen?' Camon antwoordt op zijn beurt: 'Aan uw manier van doen', waarna een precisering van Levi volgt: 'Door de bank genomen hebt u gelijk. Maar sinds mijn tijd in het kamp heb ik een paar depressieve perioden doorgeemaakt. Ik weet niet zeker of die daar ook mee samenhangen, omdat er een paar keer een ander etiket op is geplakt. U zult het misschien vreemd vinden, maar ik heb recent nog zo'n onzinnige depressieve periode doorgeemaakt, zonder veel aanleiding: ik moest een kleine in-

greep aan mijn voet ondergaan, en daardoor voelde ik me ineens oud geworden. Het duurde twee maanden voordat de wond genezen was. Daarom vroeg ik of u dat aan mij zag of uit mijn boeken had.'

Het interview met Camon is het resultaat van meerdere ontmoetingen tussen 1982 en 1986 (de laatste nog geen jaar voor zijn dood, op een zondag eind mei 1986). Omdat het thematisch is opgebouwd, is het moeilijk te zeggen of de uitspraak hierboven uit de laatste ontmoeting afkomstig is. Het is aannemelijk, maar zeker weten we het niet.

Hoe dan ook, op kerstavond 1986 stelde ik Levi voor om materiaal te verzamelen voor een biografie die we van meet af aan 'geautoriseerd' noemden. Ik had onverwachts een zekere terughoudendheid in hem bemerkt, en voelde onwillekeurig de neiging hem iets te doen te geven, ook al had ik daar eerlijk gezegd niet eerder, of hoogstens in vage termen over nagedacht. Zo kwam ik op de smoes van de 'geautoriseerde biografie'. Tot mijn verrassing stemde hij meteen in, zonder mitsen of maren.

Op 12 januari van het nieuwe jaar, 1987, ging ik daarom met een kleine cassetterecorder bij hem langs. En zo begon het: 'Heb je al een plan de campagne?' Ik moest bekennen dat ik geen plan had, laat staan een 'plan de campagne', en dat ik al helemaal niet, zoals Camon voor zijn interview, 'een organische reeks vragen, kwesties en problemen' had voorbereid, 'geselecteerd op hun relevantie voor zijn hele werk en levensloop'. Vooralsnog streefde ik ernaar om zoveel mogelijk gegevens en informatie te verzamelen. We legden geen regels of procedures vast, maar namen ons voor in principe een chronologische

volgorde aan te houden, en voorlopig meer oog te hebben voor feiten en personen dan voor problemen: dat zou in grote lijnen onze werkwijze worden, gaandeweg zou de beste structuur dan wel duidelijk worden.

Na het eerste gesprek op 12 januari 1987 volgden er nog twee, steeds 's middags, op 26 januari en 8 februari. Meer dan eens zette ik de cassette recorder uit zodat hij zich vrijer zou voelen iets te zeggen dat hij liever niet op band liet opnemen: soms op zijn verzoek, soms op mijn initiatief. Verder was de afspraak duidelijk. Op een delicaat moment in onze gesprekken herinnerde Levi mij eraan dat zijn ontboezemingen een dubbele bodem bevatten. Dat zei hij op een punt in het gesprek waarop hij het naar eigen zeggen 'zwaar had': 'Ik had je in het begin al gezegd dat mijn ontboezemingen nog vertaald moeten worden', lees: geïnterpreteerd.

Het verschil tussen onze gesprekken en andere interviews zat hem in de toon, meer dan in de onderwerpen: in de gevoelswaarde, in een bepaalde manier van doen. Zijn verbale precisie was er niet minder om, maar hij gedroeg zich af en toe wat lossier. Na de tweede ontmoeting van de drie omhelsde hij me zelfs ten afscheid, terwijl we elkaar anders hoogstens een stevige handdruk gaven.

Na de derde ontmoeting zei hij dat we een pauze zouden moeten inlassen omdat hij naar het ziekenhuis moest voor een ingreep. Hij verbood me vriendelijk maar beslist en zonder tegenspraak te dulden, zoals hij dat kon, om hem te bezoeken of zijn familie te bellen om naar hem te informeren. En daar hield ik me aan.

Voor de ingreep ging ik nog één keer bij hem langs, om hem een onder mijn redactie verschenen verhalenbundel te brengen, waarin ik zijn verhaal 'Arsenicum' uit

Het periodiek systeem had opgenomen; hij leek ermee ingenomen en vertelde dat het verhaal kort daarvoor in het Chinees was vertaald. Alberto Salmoni, zijn vriend Emilio uit *Het periodiek systeem*, was er ook. Het was een bliksembezoek, ik kwam niet verder dan de drempel.

Toen ik besloot nog eens van me te laten horen was het alweer april, de vrijdag voor Pasen. Ik belde hem rond de middag. Hij nam op en klonk bijzonder hartelijk, goedgehumeurd zelfs. Ongevraagd liet hij weten dat hij klaar was om ‘weer aan de slag te gaan’. Hij verzocht me alleen nadrukkelijk die zondag vrij te houden, omdat hij een ‘Amerikaanse fotografe’ zou ontvangen voor een reportage. We spraken af dat ik hem een week later zou bellen voor verdere afspraken – waar we nooit meer aan toe zouden komen.

Giovanni Tesio

Ik ben gepaste dank verschuldigd aan Maurizio Crosetti en Guido Davico Bonino voor het meelesen en aan Fabio Levi voor zijn bemiddeling en om garant voor me te staan.

Ik spreek je aan
januari – februari 1987

Maandag 12 januari

Heb jij al een plan de campagne?

Ik zou graag chronologisch te werk gaan, te beginnen bij je herinneringen aan je familie, je vader, je moeder, waar die vandaan komen. We zouden met andere woorden de achtergrond kunnen schetsen van je familie, je grootouders aan beide zijden... Zullen we bij je vader beginnen?

Over mijn vader weet je door *Het periodiek systeem* al vrij veel, maar ik kan je nog wel meer over hem vertellen. Hij is te jong gestorven, op zijn vierenzestigste, aan een tumor. Zolang hij nog gezond was, heeft hij van het leven kunnen genieten. Hij wilde alles weten, was heel leergierig. Hij had veel gereisd en sprak vloeiend Frans en Duits. Op zijn zestigste ging hij nog Engels leren en weer integraalrekening studeren, dat hij tijdens zijn ingenieursstudie ook al had gehad, maar hij bleef zich bekwamen. Af en toe kom ik hier in huis nog velletjes papier van hem tegen, meestal met al dan niet opgeloste oefeningen op het berekenen van integralen.

Waar was hij geweest op zijn reizen?

Hij had eerst door Frankrijk en België gereisd, en daarna jarenlang naar Hongarije, naar Boedapest.

Altijd voor zijn werk?

Ja. In de Eerste Wereldoorlog bleef hij in Italië, maar hij was vrijgesteld van militaire dienst omdat hij aan het hoofd stond van een kogellagerfabriek, die van oorlogsbelang was. Hij werd dus onmisbaar geacht.

Waar stond die fabriek?

In Turijn, bij mijn weten, maar wat voor fabriek het was weet ik niet. Hij werd in Boedapest verrast door de Eerste Wereldoorlog, maar het waren andere tijden, en in plaats van hem in een concentratiekamp te stoppen, hebben ze hem op een schip naar Italië gezet met een uitwijzingsbevel, en hij is heelhuids thuisgekomen. Daarna bleef hij het contact met Hongarije onderhouden. Hij werkte voor een grote producent van mechanische en elektrische machines, hij was ontwerper. Later, na de geboorte van mijn zus en mij, werd hij vertegenwoordiger voor Piëmont en Ligurië van dezelfde fabriek. Zijn eigenlijke vak van ingenieur had hij zo goed als opgegeven, maar als vertegenwoordiger zag hij toe op de montage van die machines, en daarvoor reisde hij dus heel Piëmont en Ligurië af.

Hij was heel actief.

Hij was nieuwsgierig, hij las heel veel, maar hij had niet alleen honger naar kennis: hij was ook een bon vivant, hij hield van lekker eten. Wat je noemt rijk is hij nooit geworden. Af en toe werd er thuis gesproken over het aanschaffen van een automobiel, maar het bezit van een auto was destijds nog een verre droom, en het is er ook nooit van gekomen.